

עוסק במצוה פטור מן המצוה כשאפשר לקיים שניהם

בענין עוסק במצוה פטור מן המצוה דנו הראשונים בשאלה אם הכלל הזה תופס תמיד או רק כשא"א לקיים שניהם, ויש בראשונים ג' שיטות. רש"י סובר שאפ' אם אפשר לקיים שניהם פטור, וכן נראה ממ"ש על מתני' סוכה כ"ה ע"א, ששלוחי מצוה פטורים אפ' בשעת חנייתן. ותוס' כ"ו ע"א ד"ה שלוחי מצוה הקשו עליו, וכי מי שציצית בבגדו ותפילין בזרועו או שאבידה נמצאת בביתו להחזירו כשיתפנה פטור מכל מצוות התורה? אלא שהכלל עוסק במצוה פטור מן המצוה תופס רק כשהוא טרוד ועוסק בה ממש, ואפילו אז פטור מן המצוות רק כשא"א לו לקיים שניהם. ויש שיטה אמצעית והיא של הר"ן (דומה לזה היא שיטתו של הרא"ה שהובאה בשטמ"ק לב"ק נ"ו ע"ב) שיש הבדל בין העוסק במצוה למקיים המצוה, שרק בעוסק ממש, כגון שלובש את הטלית המצויצת או מאכיל את הבהמה האבודה שבידו, אמרינן עוסק במצוה פטור מן המצוה, משא"כ במקיים בלחוד כגון שיש ציצית בבגדו וכדומה. ובעוסק במצוה שפטור מן המצוות, זה אפ' כשאפשר לקיים שניהם. והוסיף הר"ן שבמקרה של מקיים המצוה בלבד ואין לו טירחא אז מצד "מהיות טוב אל יקרא רע", ודאי עליו לצאת ידי שתייהן.

והנה, מלבד שמחלוקת זו זקוקה להסבר, יש קשיים מיוחדים שכדאי לשים לב להם. א', קשה על רש"י שכתב בפירושו בסוכה כ"ה ע"א ד"ה שלוחי מצוה, וז"ל: "שלוחי מצוה - הולכי בדרך מצוה כגון ללמוד תורה ולהקביל פני רבו ולפדות שבויים." ולכאורה מה הנ"מ בין שלוחי מצוה בחנייתן שכן אומרים עוסק במצוה פטור מן המצוה, לבין מי שלובש ציצית או תפילין שלא אומרים עוסק במצוה פטור מן המצוה? ויש ששאלו, מדוע שונים ג' אלה מכל שאר שלוחי מצוה ומדוע לא נאמר גם בכל אלה שטרודים בהכנה למצוה שפטורים אפ' בשעת חנייתן?

וב', קשה מה שנזכר בשו"ת שרידי אש ח"ג סי' פ"ה שהגמ' בשבת י"א ע"א מסיקה שאפ' מי שתורתו אומנתו מפסיק לק"ש, והייתכן שההולך ללמוד תורה עדיף מלומד תורה, שההולך אין לו להפסיק למצוות אחרות והלומד כן צריך להפסיק?

ולע"ד נראה לתרץ ע"י הסבר שיטותיהם, דהנה יש לחקור מהי המטרה הסופית של קיום המצוות? ובזה מצינו כמה שיטות. מחד גיסא, יש לומר שהמטרה הסופית היא להיות מקושר עם הקב"ה ועל ידי כך להכיר במציאותו. ולזה התכוון הרמב"ם בהלכה הראשונה של המשנה תורה, וז"ל: "יסוד היסודות ועמוד החכמות לידע שיש שם מצוי ראשון", דהיינו אם כי המצוות חלוקות זו מזו, וכל אחת יש לה קיום מיוחד, מ"מ בסופו של דבר כולן כפופות לקיום יותר נעלה ויותר נשגב ובסיסי, והוא: ההתקשרות עם הבורא. ומאידך גיסא, יש אלה שרואים בקיום המצוות זיכרון מידותיו של האיש היהודי ע"י המשמעת שהתורה מטילה עליו ע"י המצוות, כך שכל מצוה ומצוה מרסנת יצר זה או יצר אחר הפועמים בקרבן, וכדברי רב בב"ר פרשה מד, וז"ל: "לא נתנו המצוות אלא לצרף בהן את הבריות, וכי מה איכפת ליה להקב"ה למי ששוחט מן הצוואר, או מי ששוחט מן העורף, הוי (אומר) לא נתנו המצוות אלא לצרף בהם את הבריות." ובמקביל לזה, הרבה קולמוסים נשברו ע"י חכמי הסוד בבואם לבאר

¹ כוונתו למ"ש בב"ק פ"א ע"ב, וז"ל: "תניא: הרי שכלו פירותיו מן השדה, ואינו מניח בני אדם ליכנס בתוך שדהו, מה הבריות אומרות עליו? מה הנאה יש לפלוני, ומה הבריות מזיקות לו! עליו הכתוב אומר: מהיות טוב אל תקרי רע. ומי כתיב מהיות טוב אל תקרי רע? אין, כתיב כי האי גוונא: 'אל תמנע טוב מבעליו' - בהיות לאל ידך לעשות' (משלי ג.)."

כוונת ומטרת כל מצוה כשהיא לעצמה, וכדברי הגר"ח מוואלוז'ין בנפש החיים (א:ו) שסיכם שיטת הזוהר, וז"ל:

וכן המצוות כולן. קשורין ותלויין במקור שרשן העליון בסדרי פרקי המרכבה ושיעור קומה של העולמות כולם. כמו שאמר בזהר... וכן כתב האריז"ל בשער היחודים פרק ב'. ובעשות האדם רצון קונו יתברך שמו ומקיים באיזה אבר וכח שבו אחת ממצוות ה', התיקון נוגע לאותו עולם וכח העליון המקבילו, לתקנו או להעלותו או להוסיף אור וקדושה על קדושתו וכו'.

ולפי"ז, רש"י הולך בדרך הרמב"ם ואומר שאם אני עסוק במצוה הריני עסוק בדיעה "שיש שם מצוי ראשון", ומה לי להתפנות למצוה השנייה שבאה לידי הלא אני כבר במצב של קיום הידיעה הזאת ע"י המצוה הראשונה. ולפיכך, עוסק במצוה פטור מן המצוה אפילו אם המצוה השנייה חמורה מן הראשונה ואפילו אם אפשר לקיים שניהם.

אבל תוס' ינקוט בשיטת המדרש (בשם רב) או המקובלים, ויסברו שאין להתחשב רק בכוונה הסופית של עשיית המצוות, אלא בכל מצוה ומצוה כשהיא לעצמה, כי כל מעשה-מצוה יש לה אופי סגולי שאין לוותר עליו, או מטעם הזיכוך והבירור של מידותיו או מטעם הפעולות המיוחדות לכל מצוה ומצוה לפי תורת הח"ן, ועל כן אם אפשר לקיים שניהם אין להפסיד את המצוה השנייה. אבל אם א"א לקיים שניהם, אז עוסק במצוה פטור מן המצוה, שזכות הקדימה היא המכרעת.

והר"ן יסבור דמ"ש רש"י זה אמת, אבל הידיעה "לידע שיש שם מצוי ראשון" ולהתקשר בו היא דווקא כשאני ער לידיעה זו באופן פעיל, שאני עושה משהו וטרוד בו, אבל אם אני מקיים את המצוה באופן פסיבי, אז נהי שיש לי שכר המצוה ההיא המיוחדת, אבל עדיין לא השגתי בזה את הקיום הסופי של "לידע שיש שם מצוי ראשון" עד שאתעסק במצוה באופן אקטיבי ולפיכך מוטב שאקיים את המצוה השנייה ובזה אשיג את המטרה הסופית של התקשרות בהשי"ת. אבל מצד לפנים משורת הדין, אפילו אם אני מתעסק אקטיבית במצוה הראשונה כך שאני משיג את הקיום הסופי, עלי להשתדל לקיים גם את המצוה השנייה, שמוטב לאדם שיגיע גם לקיום המצוה הפרטית והסגולית וגם לקיום הסופי של תודעת מציאות ה' אם אפשר לו.

(וקצת סיוע לסברתי זו נמצא בתלמידי רבנו יונה על הרי"ף ריש פ"ב דברכות ד"ה ר"י, לענין הפסקה בק"ש לקדיש וקדושה וברכו, שיש מי שאומר שלא יפסוק "דכיון שעוסק בשבחו של מקום אין לו לפסוק בעבור שבח אחר", אבל רבנו יונה וראשונים אחרים חולקים ואומרים שיפסיק, עיי"ש. ואם כי שם מדובר בק"ש וקדיש ששניהם דומים יותר זה לזה, מ"מ עיקר הסברא יש לה סימוכין בזה. ונראה ג"כ מהירושלמי ברכות פ"ה ה"א - "רב ירמיה אמר לא יעמוד אדם ויתפלל אלא מתוך דין של הלכה, רב ירמיה אמר העוסק בצורכי ציבור כעוסק בדברי תורה." ויש לבאר זה בשני אופנים, עי' טור או"ח סי' צ"ג שכתב, וז"ל: "פי' לענין לעמוד מתוכו להתפלל שגם זו שמחה הוא לו שעוסק בצרכי ציבור. וי"מ אותו לענין שא"צ לפסוק כדי להתפלל כמו שא"צ לפסוק מת"ת להתפלל למי שתורתו אומנתו," ודעה אחרונה זו היא אולי שיטת הרמב"ם בפ"ו מהל' תפילה ה"ח, שכתב, וז"ל: "וכל העוסק בצרכי רבים כעוסק בדברי תורה." ועי' ג"כ בשו"ת הרמ"א סי' פ"ג.)

ולפי דברינו, נראה שיש הבדל בין הולך בדרך לשם מצוה לשאר הכנות למצוה, שההולך בדרך חשוב כמקיים המצוה הסופית, משא"כ סתם הכנה למצוה. והנימוק הוא בזה שרש"י מדגיש "בדרך", היינו דווקא מי שעקר ממקומו הרגיל לשם מצוה, ואז אפי' בשעת חנייתו פטור ממצוות אחרות, שיגיעת הדרך היא הפוטרת אותו, כי עצם הנסיעה היא עומס גדול על הנוסע, וכדברי רש"י בפרשת לך לך, וז"ל: "ואעשך לגוי גדול - לפי שהדרך גורמת לשלשה דברים, ממעטת פריה ורביה, וממעטת את הממון, וממעטת את השם."

והנה טרחת הנסיעה היא עצמה סימן להתמסרות הנוסע לקיום הסופי של כל המצוות, וכדברי הרמב"ן לסדר לך לך, וז"ל: "וטעם להזכיר ארצך ומולדתך ובית אביך, כי יקשה על האדם לעזוב ארצו אשר הוא יושב בה, ושם אוהביו ורעיו וכל שכן כשהוא ארץ מולדתו ששם נולד, וכל שכן כשיש שם כל בית אביו, ולכך הוצרך לומר לו שיעזוב הכל לאהבתו של הקב"ה."

הרי לפניך כי קושי הנסיעה הוא עצמו סימן ש"הכל לאהבתו של הקב"ה", דהיינו הקיום הסופי של כל המצוות, וזה תופס לכל מי שעושה דרכו לקיים מצוה ולא דווקא לשלשה אלה, כי תנא ושייר. אבל זה אינו ענין לגבי שאר הכנות למצוה שאין עליו טורח הדרך. ולפיכך ודאי בהולכי דרכים הדין הוא שעוסק במצוה פטור מן המצוה ואפילו כשאפשר לקיים שניהם, משא"כ בשאר הכנות לדבר מצוה. ובאופן פרדוקסלי נמצא אמנם שההולך (בדרך) ללמוד תורה עדיף ממי שכבר לומד ממנו.

ולפי דברינו אפשר גם להסביר שתי שיטות מחלוקת בעניננו, שהריטב"א סוכה כ"ה ע"א כתב שכשמקיים את המצוה הראשונה מטעם עוסק במצוה פטור מן המצוה, אין לו הרשות להניח אותה ולעשות מצוה אחרת אפילו גדולה ממנה, כי, וז"ל: "הרי היא אצלו עכשיו כדבר של רשות, ואסור להניח מצותו מפני דבר שהוא של רשות." ולעומתו, הרמ"ע מפאנו כתב (שו"ת סי' ק"ה), שאם פונה למצוה השנייה ועושה אותה, הרי זה בגדר מצווה ועושה, וז"ל: "דהא מצווים הם בכך אלא שדבר אחר גורם להם ליפטר לפי שעה, והמה מ"מ חוטפים את המצוה ובידם שתיים."² לכאורה דעותיהם שונות זו מזו מן הקצה אל הקצה, שלהרמ"ע הוי כמצווה ועושה, ולריטב"א אין לו שכר מצוה כלל.³ והנ"מ לדינא הוא לענין אם יכול להוציא אחרים במצותו, שהכלל הוא שכל שאינו מחויב בדבר אינו מוציא את הרבים ידי חובתם.

ונראה ששיטותיהם מוסברות ע"י מ"ש בדברי רש"י ותוס', דהיינו שהרמ"ע יסבור כרש"י, שהנימוק לכלל עוסק במצוה פטור מן המצוה הוא שבין כה וכה מקיים עיקר המטרה הסופית של כל מצוה, שהוא דבקות בבורא העולם, וא"כ אף אם אינו חייב כלל לקיים את המצוה השנייה שבאה לידו, מ"מ אם עושה אותה הריהו דבק בהשי"ת ולכן הוי בגדר מצווה ועושה. אולם הריטב"א יסבור כתוס' שלפיו ~~עליו~~ להתחשב בכל מצוה ומצוה, שיש לה קיום מיוחד וסגולי, ועל כן אם מניח את המצוה הראשונה ופונה לשנייה הוי כאילו בועט בקיום של המצוה הראשונה ואין לו רשות לעשות כן ולפיכך המעשה שלו במצוה השנייה נחשב כאינו מצווה ועושה או אפילו לא קיים שום מצוה כלל, ואין לו שום שכר מצוה.

² וכעין זה משמע מהרמב"ם בפיה"מ למס' אבות פ"ב מ"ב על המשנה ואתם מעלה אני עליכם שכר הרבה כאילו עשיתם, וז"ל: "שהשי"ת יעלה עליהם שכר כאילו עשו המצוה ההוא ואע"פ שלא עשאוה אחר שהתעסקו עם הציבור לש"ש."

³ ועי' בספר פסקי תשובה לה"ר אברהם פיעטרקאווסקי מלאדז ח"ג סי' רס"ד הערה א', שיצא לדון בדברי הריטב"א ולהוכיח שהריטב"א סובר שאין עשייתו סתם רשות אלא כאינו מצווה ועושה.